

РОЗДІЛ III РОЛЬ СУСПІЛЬСТВА У ФОРМУВАННІ ОСОБИСТОСТІ

Наталія СИДОРЕНКО

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри управління
та адміністрування

Антон НАУМИК

здобувач вищої освіти ННІ права
та інноваційної освіти

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПРАВОВА ДЕРЖАВА ЯК ФЕНОМЕН ПСИХОЛОГО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Дослідження громадянського суспільства, правової держави та їх взаємозв'язок з психологією є досить актуальним в сучасному світі, оскільки ці поняття є ключовими складовими розвитку демократичної системи врядування, прав людини та ринкової системи ведення господарської діяльності людини. Громадянське суспільство є складною і багатовимірною категорією, що включає в себе активну участь громадян в громадських справах та ініціативах, вільну та незалежну роботу громадських організацій, а також гарантує належне взаємовідношення між державою та громадянами. Дослідження громадянського суспільства дозволяє з'ясувати, наскільки ефективно реалізується демократія в державі, яка роль громадян у формуванні та реалізації політики.

Громадянське суспільство і правову державу, вивчали такі українські учені: О.Батанова, В.Берченка, Н.Бортник, Н.Липовська, Л.Наливайко, В.Шаповала, в той час, як зв'язок із психологією: Д.Богдановський, В.Піддячий, А.Черкаський та інші.

Окрім того, теоретичною основою дослідження стали праці таких зарубіжних учених: Е. Арато, А. Блека, Ю. Габермаса, Г. Гегеля, Е.Гелнера, Р. Даля, Р. Дарендорфа, Д. Кіна, Л. Колаковські,

Дж. Л. Коена, Р. Патнема, П. Розанвалона, Н. Роземблум, А. Селігмена, Р. Фассаера, А. Фергюсона та інших.

Ідеї щодо правової держави та громадянського суспільства почали формуватись у середині XVIII століття в Європі. Великий внесок у їх розвиток зробили філософи Просвітництва, такі як Монтеск'є, Руссо, Вольтер, Дідро та інші. У той час, як дослідження феномену психологічного розвитку суспільства у контексті розвитку громадянського суспільства – нещодавно.

Поняття громадянського суспільства було започатковане ще античними філософами, такими як Сократ і Платон. Однак, його ідеї стали актуальними в Європі лише у другій половині XVIII століття. Філософи Просвітництва вважали, що громадянське суспільство є важливим елементом демократії, оскільки воно передбачає участь громадян у прийнятті рішень та контроль над діяльністю держави. Громадянське суспільство вбачалось як незалежна від держави організація, що відстоює інтереси громадян та контролює діяльність влади. Підтвердженням зазначеної тези може виступати юридична психологія, що стверджує думку щодо бажання громадян певним чином контролювати державно-управлінських процес та впливати на нього за допомогою демократичних способів врядування.

У XX ст. з'являються терміни «демократична правова держава» та «конституційна правова держава», які доповнили вимоги підпорядкованості влади закону вимогою підпорядкування самого закону природним правам людини, а також вимогою, згідно з якою права та свободи людини можуть бути обмежені лише демократично обраним законодавцем і лише задля забезпечення певних конституційно значимих цілей.

Зокрема, забезпечена економічним розвитком зростаюча кількість потреб індивіда призводить до ситуації, коли людина починає вимагати від держави не лише «негативної свободи», а й свободи «від» (наприклад, від безпідставного втручання у здійснення права і свободи), а й позитивної свободи, тобто свободи «на» (на отримання від держави додаткових можливостей та певних благ, їх захист тощо), що в свою чергу свідчить про початок змін психологічного стану суспільства.

У подібних умовах концепція держави – «нічного сторожа» вже недостатня, у зв'язку з чим А. Крижановський справедливо вказував на те, що «...зайва регламентація з боку держави та втручання її у всі справи можуть діяти шкідливо. В. Гумбольдт має рацію, коли він каже, що цим підривається самодіяльність і тим самим зменшуються матеріальні та моральні сили народу, який звикає постійно звертатися

до уряду, аніж покладатися на себе. Але це доводить лише необхідність поруч із діяльністю держави надати можливість і широкий простір особистої свободи. Мета суспільного життя полягає в гармонійній угоді обох елементів, а не в пожертвуванні одним на користь іншого» [1, с. 124].

Правова держава як у теорії, так і на практиці починає розвивати риси та властивості, необхідні для найбільш гармонійного розвитку суспільства: гуманізм, що виражається у визнанні пріоритету права і свободи людини щодо державної влади, демократичність, що сприяє включенню особистості в політичне життя і подолання її відчуження від держави, турботу про «загальне благо», обмеження державної влади шляхом поділу влади, впровадження системи стримувань та противаг [2-3].

Концепція правової держави нерозривно пов'язана з концепцією прав людини і розвивається разом з нею. Правова держава спочатку розглядалася як держава, у якій закон загальнообов'язковий, потім – як «нічний сторож». У сучасних умовах під правовою державою слід розуміти таку організацію державно-управлінської системи, яка ґрунтується на визнанні безумовної цінності і верховенства природних та невідчужуваних прав і свобод людини й спрямовано на їх забезпечення, у тому числі й у сфері психологічного здоров'я та розвитку.

У сучасній вітчизняній науковій площині, правова держава характеризується як поняття із змістом, що історично змінювався [5-6], в залежності від того, у яких формах і в якій мірі влада у державі обмежується правами і свободами.

Дж. Тюллі у своїй праці «Громадянське суспільство», визначає «громадянське суспільство», як сукупність громадян, які організовуються в мережі громадських організацій та здійснюють свої права та обов'язки на незалежній від держави основі [6, с. 256], що також може охарактеризовувати зміну соціально-психологічної свідомості суспільства.

Окрім того, інші досить відомі дослідники розглядають громадянське суспільство як певний феномен, який залежить від історичного, психологічного та культурного контексту.

Наприклад, С. Крюкова та А. Бобинський в своїй статті «Громадянське суспільство: історичний досвід та проблеми сучасності», визначають громадянське суспільство як «суспільство, де громадяни мають свободу дій і мислення та можуть бути активними учасниками політичного процесу», с.9].

Отже, провідні науковці надають різні визначення та трактування поняття «громадянське суспільство» та «правова держава». При цьому, вони звертають увагу на роль громадських організацій у формуванні цього феномену, а також на його залежність від історичного, психологічного та культурного контексту. Для дослідження громадянського суспільства та правової держави доцільно використовувати різні мультидисциплінарні підходи, які включають політичну теорію, соціологію, психологію, педагогіку, історію та інші науки.

Такий непростий феномен, як громадянське суспільство, завжди було загадкою та темою як наукових, так і практичних досліджень із боку держави, політичних діячів, вчених-правознавців, юристів, психологів тощо, адже формування певної психологічної стійкості та активності досить непростий процес.

Об'єкти громадянського життя, його моральних, правових та етичних засад, основоположних компонентів, постійно виступали значною складовою правових учень та теоріях протягом кількох століть [8, с. 137].

У широкому розумінні, найважливіша функція громадянського суспільства – його участь у розвитку горизонтальних зв'язків та відносин, тобто формуванні громадянської культури, психологічно-правової свідомості громадян. Навряд чи варто розглядати громадянське суспільство як причину, умову чи наслідок демократії. Наразі однакові за формою елементи громадянського суспільства можуть існувати та взаємодіяти з авторитарною владою, до того ж, навіть сприяти консолідації суспільства навколо неї. Проте суто формальна наявність структур (елементів) громадянського суспільства призводить до формування цінностей громадянської культури, певної психологічної стійкості, а значить і до того, що громадянське суспільство не може виступити як каталізатор розвитку демократичного режиму.

Ф. Шміттер використовував для позначення цієї функції термін «консолідація демократії» [9, с.347]. Громадянське суспільство сприяє розвитку горизонтальних зв'язків, а отже сприяє формуванню соціуму, структурованого за інтересами різних суб'єктів, що взаємодіють один з одним у умовах демократичного режиму. Це простежується по ряду позицій.

Досить цікавим є те, що інститути громадянського суспільства дозволяють, об'єднуючи людей за спільними інтересами, агрегувати та артикулювати для громадян, влади, суспільства в цілому свою позицію з

тих чи інших питань функціонування та розвитку суспільства.

Громадянське суспільство забезпечує формування у індивідів у процесі їх соціалізації такі найважливіші якості, як політичну та громадянську відповідальність, навички участі у практиці повсякденних демократичних процедур, самоврядування, використання можливостей правових норм на вирішення своїх питань тощо. Таким чином, виникає, розвивається і стає більш масово представленим така найважливіша якість індивіда, що соціалізується і «демосу» в цілому, як громадянськість, що сприяє фазовому переходу від стану підданства населення до усвідомлення своїх особистих прав, розвитку культури узгодження (а якщо буде потрібно, то й захисту) інтересів з іншими громадянами та державними інститутами.

Більш того, громадянське суспільство сприяє формуванню стійких, зручних та найефективніших каналів комунікації громадян із владою. Канали громадянської політичної комунікації закріплюються за допомогою правових механізмів та традицій. Це суттєво посилює стійкість демократичних практик поведінки, що забезпечує громадянам можливість довести свою позицію до адресата – як інститутів влади, так і інших громадян.

Громадянське суспільство, за Ф. Шміттером, «є важливим, хоча й не єдиним, джерелом потенційного опору свавіллю і тиранії правителів – чи то незаконні узурпатори чи фанатична більшість» [9, с.348]. Саме ця функція, на наш погляд, особливо важлива для зміцнення демократичних практик громадян, але її реалізація безперечно насторожує владну еліту, а часом і спонукає її до спроб нівелювати цей напрямок функціонування громадянського суспільства.

В умовах авторитарного режиму, настороженість влади реалізується у діях, спрямованих на деградацію правозахисного сегменту громадянського суспільства, пригніченні психологічно-правової свідомості громадян. А це, у свою чергу, призводить до того, що відносини громадянського суспільства з владою трансформуються і в повсякденній практиці починають домінувати відносини сервільності.

Європейські науковці-аналітики зазначають, що однією з головних функцій громадянського суспільства є створення більш сприятливих умов реалізації та захисту приватних інтересів індивідів. Наразі самоорганізація громадян розглядається як атрибутивна функція громадянського суспільства [9-10]. Громадяни для того і самоорганізуються, щоб реалізувати свої особисті інтереси. Для цього

вони шукають тих, хто має подібні чи близькі до них, схожі інтереси. Виникає спільнота (мережа) соціальних мікрогруп, у свою чергу, здатних до активної взаємодії.

Відповідно до «Нової філософської енциклопедії», «самоорганізація – процес, під час якого створюється, відтворюється або вдосконалюється організація складної динамічної системи. Процеси самоорганізації можуть мати місце лише у системах, що володіють високим рівнем складності та великою кількістю елементів, зв'язки між якими мають не жорсткий, а імовірнісний характер.

Процеси самоорганізації виражаються в перебудові існуючих та утворенні нових зв'язків між елементами системи. Відмінна риса процесів самоорганізації – їх цілеспрямований, але водночас природний, спонтанний характер: ці процеси, що протікають при взаємодії системи з навколишнім середовищем, тією чи іншою мірою автономні, незалежні від середовища» [11, с.65]. Виходячи з визначення самоорганізації, громадянське суспільство виникає тільки на певному етапі розвитку соціуму.

Отже, у традиційному соціумі, де задана жорстка ієрархія соціальних зв'язків, що підтримується відповідними політичними, правовими та релігійними нормами, громадянське суспільство розвиватись не зможе. Приватні інтереси членів традиційного соціуму займають підпорядковане становище стосовно інтересів владної еліти, віддзеркаленням яких виступає держава. Але у процесі ускладнення суспільства, його диференціація стає все складніше, управляючи з єдиного центру, узгоджувати інтереси різних соціальних груп.

Турбота держави – забезпечення функціонування суспільства загалом, а не управління нескінченною кількістю локальних спільнот, ігнорувати інтереси яких на певному рівні складності стає неможливо, тому що це шлях до саморуйнування соціуму. Самоорганізація громадян виступає як спосіб адаптації до нових реалій і дозволяє, на основі вибудовування діалогу з владою, перейти до партнерських відносин у ній. Так відбувається завжди важке поєднання державних, громадських та приватних інтересів. До того ж, держава під час відстоювання суспільних інтересів може спиратися на силу та право, а громадянське суспільство оперує до моральних цінностей [3].

Право у такому контексті виступає як зовнішній фактор, який може заважати чи сприяти його функціонуванню. Громадянське суспільство передбачає розвиток культурних, психологічних,

економічних, політичних та правових відносин та високий правовий та соціальний статус громадян, які при умовах зростання освіченості, економічної самостійності, правової культури, вже не згодні виступати тільки як об'єкт управлінського(публічно-управлінського) впливу, але й починають претендувати на дедалі активнішу участь у прийнятті найважливіших рішень, що визначають їхнє життя.

Важливим є й те, що реалізація цієї потреби не відбувається автоматично, оскільки істотно залежить від характеру сформованого політичного режиму, який може сприяти або навпаки, перешкоджати розвитку громадянської активності населення.

Якщо переходити у сучасну площину зазначеного питання, то варто зазначити, що розвиток сучасної держави та побудова ефективної структури державного управління активно корелюється з функціями держави та засобами їх здійснення [12, с. 66], але в той же ж час, держава має турбуватися й про психологічний комфорт громадян при здійсненні власної діяльності.

Існують два підходи пояснення взаємодії держави та зацікавлених груп: плюралістична та корпоративістська.

Перша історично пов'язана з теорією плюралістичної демократії та ученим Р. Далем. Ця теорія бачить політичний процес як взаємовідносини груп інтересів, що змагаються між собою за вплив на прийняття рішень. Держава в цій схемі – арбітр між заінтересованими групами [1, с.62].

Теорія поліархії передбачає розпорошеність влади між багатьма центрами влади, що дозволяє говорити про можливість представництва різних інтересів та можливості цих груп на участі у прийнятті політичних рішень. У такій інтерпретації інститути громадянського суспільства прагнуть реалізувати свої інтереси через участь у політичному процесі. Важливими параметрами є зміна виборчої системи, можливість висловлювання думки, підзвітність влади, права створювати вільні асоціації.

Корпоративістська та неокорпоративістська модель протистоїть моделі поліархії та пов'язана з Ф. Шміттером та Г. Лембрухом. Вони вважають, що в Західній Європі економічні зміни призвели до концентрації політичної та економічної влади в руках великих структур громадянського суспільства і приватного капіталу, що призвело до можливості досить тісних контактів між державою, громадянським суспільством та бізнесом, а відповідно, створили можливості впливу

цих структур на політичні рішення [11, с.7]. Це призвело до необхідності тісніших контактів на основі нових принципів між державою та обома зацікавленими групами.

Таким чином, Ф. Шміттер зробив висновок про необхідність так званого трипартизму – співробітництва держави, інститутів громадянського суспільства та бізнесу. Для моделі Г. Лембуха і Ф. Шміттера важливі моменти ієрархічності, організації та формалізації, відносини з державою та права на представництво. Модель Г. Лембуха і Ф. Шміттера стала використовуватися для аналізу взаємодії різних груп інтересів з державою, у тому числі і організацій громадянського суспільства.

Таким чином, як бачимо, громадянське суспільство починається з індивіда та його приватного життя, психолого-правової стійкості. Участь індивіда в житті суспільства – це завжди певний баланс приватних та суспільних інтересів – баланс між колективом (спільнотою) та індивідом. Спільнота ж – надіндивідуальна структура, яка не зводиться до суми окремих людей, де майже кожен елемент приватного життя залежить від якості нашого безпосереднього оточення, у тому числі сусідів, асоціацій, клубів, парків, музеїв, лікарень та місцевого самоврядування.

Отже, правова держава та громадянське суспільство виступають як взаємопов'язані, взаємообумовлені явища державно-правового та загально-управлінського масштабу. Проблеми їх співвідношення, аналіз процесу їх взаємодії, становлення та розвитку, сутність, особливості функціонування у різній площині прямо залежить від психолого-правового становища, що визначається кожного з них. Громадянське суспільство та держава взаємодоповнюють і залежать одне від іншого, а відповідно без зрілого громадянського суспільства неможлива побудова правової демократичної держави, оскільки саме свідомі вільні громадяни здатні створювати найбільш раціональні форми людського осередку та ведення власної господарської діяльності.

Список використаної літератури

Крижановський А. Ф. Правовий порядок в Україні: витоки, концептуальні засади, інфраструктура. Одеса : Фенікс, 2009. 504 с.

1. Tully J. *Public Philosophy in a New Key: Volume 2, Imperialism and Civic Freedom*. Cambridge University Press. 2007. p.256-266

2. Загальна теорія права / за ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.

3. Крюкова С., Бобинський А. Громадянське суспільство: історичний досвід та проблеми сучасності. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Право*. 2019. № 8. С. 7–9.

4. Тулик І. І. Делегування повноважень як необхідний елемент взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. Вип. 39. № 1. С. 38–40.

5. Tully J. *Public Philosophy in a New Key: Volume 2, Imperialism and Civic Freedom*. Cambridge University Press. 2007. p.256-266

6. Крюкова С., Бобинський А. Громадянське суспільство: історичний досвід та проблеми сучасності. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Право*. 2019. № 8. С. 7–9.

7. Versteeg, Mila, and Tom Ginsburg. Measuring the rule of law: a comparison of indicators. *Law & Social Inquiry*. 2017. P.100-137.

8. Schmitter P. The Waves of Democratization. *The Encyclopedia of Democracy*. Vol. III. London, 1991, pp. 346-349

9. Кобзар О. Ф. Підходи щодо визначення поняття правоохоронної функції держави. *Юридична наука* 2015. № 9

10. Мочульська М. Демократія участі (партисипативна демократія) в Україні. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : мат. XXV звітної наук.-практ. конф. (7–8 лютого 2019 р.): у 2-ох ч. Ч. 1. Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2019. С. 101–103.

11. Наумик А. Побудова ефективної структури державного управління. *Розвиток суспільства та науки в умовах цифрової трансформації* : матеріали III міжнар. студент. наук. конф., м. Луцьк, 12 груд. 2022 р. С. 66–67.